

Тамара ПОЛЯРУШ

ОЙКОНИМ ПОНОРНИЦЯ В МІСЦЕВОМУ ЛІНГВАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті розглядається назва давнього східнополіського топоніма Понорниця, що на Чернігівщині. Етимологія ойконіма і однойменного гідроніма аналізується на широкому лінгвальному тлі – діалектному, ономастичному.

Ключові слова: *топонім, ойконім, гідронім, говірка, дифтонг, акання, монофтонгізація.*

У сучасній українській діалектології й ономастиці недостатньо вивченими і дослідженими залишаються східнополіські говори, зокрема ті, що локалізуються на території північно-східної Чернігівщини, північної Сумщини, ареал яких можна умовно окреслити як північно-східне українське Лівобережжя. А між тим наші особисті спостереження і записи, зроблені під час ономастичних експедицій, свідчать про невичерпні і не пізнані ще україністикою факти як діалектного характеру загалом, та і ономастичного зокрема. Окрім відомих праць М.І. Толстого і Є.О. Черепанової про місцеві географічні терміни та мікротопонімію Чернігівсько-Сумського Полісся, навряд чи набереться бодай десятка статей, газетних публікацій у місцевій пресі про діалектні та ономастичні спостереження з окресленого регіону.

Метою цієї статті є лінгвістичний аналіз назви селища *Понорниця*, що в Коропському районі Чернігівської області, а також того місцевого діалектного та ономастичного матеріалу, що тут функціонує.

Цей ойконім, як, до речі, і однойменний гідронім *Понурниця* [СГУ, 437], що тут протікає і нині називається таким конотативним онімом, як *Багачка*. Річка ця має досить звивисте русло, в багатьох місцях майже пересохла, але значна кількість джерел на ній, а також близькість ґрунтових вод (річка протікає майже по всій довжині болотистою торф'яниковою місцевістю). Селище Понорниця розташоване по обидва береги пойми цієї річки на горбистих, поритих численними ярами та вибалками берегах.

У місцевому мовленні вживається кілька варіантів ойконіма: основний, найбільш уживаний *Панорниця*, рідше вживається у мовленні старших осіб варіант *Панарниця*, що від першого різниться наголосом та ненаголошеним [a] у другому складі. Саме

таке наголошення можна вважати первинним, оскільки більшість українських топонімів на -иц(я) мають наголошений суфікс, пор. ойконіми *Мала* і *Велика Дівича* (Чрг), *Зарванича* (Трн), *Вербиця* (Льв, Трн), гідроніми *Рудавича* (бас. Прип'яті), *Гнилиця* (бас. Сейму) та ін. Зміщення наголосу на основу могло відбутися за аналогією до більш відомого в цих місцях ойконіма *Сосниця* та інших назв із наголосом на твірній основі. У місцевих варіантах ойконіма відображені такі типові для місцевої говірки явища, як акання (*Панарниця*), тверда вимова [ц]. У більш сучасному варіанті *Панорниця* маємо наголошений [о], очевидно, дифтонгічного походження. Похідний ад'ектонім *панорниці*, -а зберігає явища акання, твердий [ц], а також має типову для говірки рису – відпадання кінцевого [й] у прикметникових формах чоловічого роду. Засвідчена нами назва мешканців селища *панарнюк*, *панарнючка* вживаються рідко, частіше мешканцями інших поселень; місцеві мовці сприймають їх як негативні емоційно забарвлені, натомість послуговуються прикметниками *панорниці*, *панорниці*, *панорниці* (множ.).

Етимологічно назва загалом прозора: в основі її лежить географічний термін *понора* «округла або видовжена заглибина, в якій зникають поверхневі води»¹, також похідний від нього прикметник *понористий* «поритий, нерівний» [Грінченко, III, с. 312; ЕСУМ, IV, с. 513]. Автори ЕСУМ припускають походження розглядуваного етимона від запозиченого молдавського *понор* (рум. ропог) «яр, вибій», яке зводиться до болг. *понор* «карстова яма» (куди втікає вода), схв. *пóнор* «прірва, безодня», пов'язаних із праслов'янським *нога* «нора», пуг'яті «нир'яти» [ЕСУМ, там само].

Вихідна семантика топонімів (і ойконіма, і гідроніма) цілком відповідає тим ландшафтним умовам, у яких локалізуються об'єкти: русло річки звивисте, покручене, з великою кількістю джерел. Селище також розташоване по обидва береги річки на підвищеннях, які густо пересічені ярами та вибалками.

В Україні маємо ряд топонімів, етимологічно споріднених із досліджуваним, – це гідроніми р. *Понора*, б. *Понори*, 2 річки з назвою *Понурка* [СГУ, 437]; ойконіми – *Понора* в Хмельницькій обл. *Понори* в Чернігівській.

Варіант гідроніма *Понурниця* [СГУ, 437] засвідчений також О. Лазаревським². Він відображає, очевидно, монофтонгізацію нисхідного дифтонга [у^н], що є примітною рисою місцевої говірки.

¹ Янко М.П. Топонімічний словник України. – К.: 1998, с. 284.

² Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Черниговский полк. – Чернигов: 1866, с 116.

Таким чином, структуру топоніма можна відтворити так: Понор-ниц(я). Саме так її подає М.П. Янко, наводячи до нього твірний прикметник *понорна* – «розташована ... на понорах». Не зовсім умотивованим є тут суфіксальний -н-, як, до речі, і сам прикметник, що ніде не зафіксований у словниках. Очевидно, тут швидше маємо справу зі складним двокомпонентним суфіксом -ниц(я), що утворився за аналогією до інших складних топоформантів унаслідок явища перерозкладу прикметникових твірних основ³.

Питання первинності ойконіма чи гідроніма також неоднозначне. Дослідники слов'янської гідронімії вважають суфікс -иц(я) давньою словотвірною прикметою саме цього класу топонімів⁴. З огляду на те, що і гідронім, і ойконім відомі з XVII ст., можна надати перевагу первинності гідроніма. Що ж до молдавсько-румунського сліду етимології назви, то на його користь можуть слугувати ще такі місцеві прізвища, як *Петрушіанко* і *Пушіанко*. Свого часу знайий дослідник української топонімії, історичних процесів її формування О.С. Стрижак висловлював авторів цих рядків, що має батьківське прізвище Петрушіанко, можливість східнороманського коріння цих номенів, які «українізувалися» за допомогою суфікса -к(о) від, можливо, молдавських онімів *Петрушан, *Пушан. Принаймні наші намагання віднайти серед маси українських прізвищ на -к(о), -енк(о) назв на -анк(о) не дали поки що позитивного результату. До речі, у селищі ці прізвища, особливо перше, є досить поширеним, його носять цілі роди з давніх часів, як свідчать місцеві старожили і деякі історичні джерела (наприклад, Переписні книги 1666 р.). Хоча, з іншого боку, на користь первинності ойконіма може свідчити незначна довжина річки і чималі розміри селища, яке до 1961 року було районним центром і налічувало в той час понад 8 тисяч мешканців. Цікавим і примітним є той факт, що саме в цьому селищі обривається межа акаючих говорів на південь і південний захід: сусідні з цього боку села Оболоння, Вишеньки, як і нинішній райцентр Кіроп, акання не знають, у той же час у напрямку на північний схід (по трасі Чернігів–Новгород–Сіверський) практично у всіх селах – Хлоп'яники, Авдіївка, Щабалтасівка, Блестова і ін. – акання досить виразне і стійке, так само, як і наявність дифтонгів з основним [у] – [y^и], [y^е], рідше [y^о].

На тлі багатой поліської природи, різноманітного

³ Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV. – К.: 1958, с.54; також Карпенко Ю.О. Особливості гідронімічного словотвору // Українська діалектологія і ономастика. – К.: 1964, с. 188–189.

⁴ Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М.: Наука, 1962, с. 121.

навколишнього середовища в Понорниці та її околицях сформувався багатий мікротопонімікон, що відображає і природне, і мовленнєве багатство краю. Цікавими є назви лісів, урочищ: ліс *Кругла*, ур. *Чернеччина*, ур. *Заглибу* ^учче, яр *Іруга*; кутків і частин селища: *Суха Ви́рба* (поряд – село *Ви́рба* , яке в народі звуть Сирію Ви́рбо́ю), ур. *Рихли* (місцевість колишнього монастиря), кутки *Пузіку* ^увка < від прізвиська Пузік, *Сахо́навка*, *Криму* ^увка < від прізвиська Кром, *Сухадо́лавка*, *Куто́к*, *Плющу* ^увка, *Шма́тав гора́д*, *Му* ^уст та ін.

Упродовж століть сформувався тут досить розмаїтий місцевий антропонімікон. Так, найпоширеніші прізвища: *Пістун*, *Петруша́нко*, *Кром*, *Маринче́нко*, *Буга́й(ов)*, *Спича́к*, *Трапизо́н*, *Налива́йко*, *Плюц*, *Малік*, *Стрижа́к*, *Кузьме́нко*, *Гонча́р(о́в)*, *Чортопо́лох*, *Ше́вель*, *Стельма́х*, *Смо́голь*, *Колоді́й*, *Коло́дка*, *Па́далка*, *Дема*, *Дем'яно́вський*, *Коваль*, *Спича́к* та ін.

Цікавими є і варіанти деяких особових імен, особливо старших людей, переважно жінок, імена яким присвоювалися священником: *Хати́на* (церк. Фотинія), до речі, досить поширеним було це ім'я серед жінок народження кінця XIX – поч. XX ст., також *І́вга*, *У́стя*, *Ма́рхва*, *Кате́рина*, *Хар(и)ти́на*, *Хадора́*, *Ївдо́ха*; рідко вживається повне ім'я Марія, замість нього – варіанти *Ма́ша*, *Ма́р'я*; із розмовних варіантів чоловічих імен поширеними є *Ко́ля*, *Ми́ша*, *Шу́ра*, *Шурик*, *Пе́тя*, *Ва́ся*, що не виявляють локальних особливостей.

Не маючи на меті розкрити в цій статті усіх діалектних особливостей місцевої говірки, усе ж назвемо найбільш виразні. У системі вокалізму внаслідок явища акання по суті майже відсутня фонема /o/. акання має тут стійкий характер: до цього часу воно проступає навіть у мовленні освічених людей, вчителів-автохтонів з походження; як уже зазначалося, це явище спостерігається в говірках сіл, що лежать на північ і північний схід до м. Новгород-Сіверського, де розпочинається смуга говорів, перехідних від української до білоруської мов (це говірки м. Новгород-Сіверського та сіл, що розташовані навколо нього і на північ до кордону з Білоруссю, а далі смуга цих говірок продовжується на півночі Сумщини (Ямпільський, Середино-Будський райони).

У говірці зберігаються нисхідні дифтонги [y^и] [y^е], які зазнають монофтонгізації в [y], рідше [и]: сту ^ил// стил; ку ^ин// кин', ву ^ил// вул тощо.

У системі приголосних говірці властиве ствердіння [ц]: *кане́ц*, *хло́пец*, *-ца ца́брина* літ. цямрина); також поширений твердий [р] у всіх позиціях: *бура́к*, *ри́би* (рябий), *ри́сни* (рясний), хоча в окремих лексемах виступає [р'] : хряпка «осередок капусти», *тряпка*, *грядка*. Відсутня фонема /ф/: хву ^иртка, Хведар, хвामीля,

Хадóра (Федóра) тощо.

Чимало в говірці специфічних лексем, як от: *рунду́к* «крильце», *паві́тка* «сарай», *варина* «жердина», *гурóк* «огірок», *губи* «усі гриби, крім білих», *ни́падóбне* «несмачне, про їжу», *халаде́ц* (назва двох трав – літній зелений і той, що застигає), *паруха* «ряжанка», *кóвбик* «салтесон» та ін.

Ці та інші (морфологічні, деякі синтаксичні) особливості понорницької говірки свідчать про те, що вона репрезентує групу старожитніх східнополіських говірок, які чекають ще на свого дослідника. Само ж селища є досить давнім українським поселенням, автохтонна людність якого зберігає свої мовленнєві, психологічні, антропологічні та ін. особливості, які, на жаль, не були об'єктом спеціальних наукових досліджень.

Список умовних скорочень

Грінченко – Словарь української мови в 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. – К.: В-во АН УРСР, 1959–1959. – Т. 1–4.

СГУ – Словник гідронімів України. – К.: Наук. думка, 1979. – 780 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови і в 7-ми т. / Гол.ред. О.С. Мельничук. – К.: Наук.думка, 1982 – 2006. – Т. 1–3.

Полярush Тамара

Ойконим Понорница в местном лингвальном контексте.

В статъе рассматривается название древнего восточнополюсского топонима Понорница, что в Черниговской области. Этимология ойконима и одноименного гидронима анализируются на широком лингвальном фоне – диалектном, ономастическом.

Ключевые слова: *топоним, ойконим, гидроним, говор, дифтонг, аканье, монофтонгизация.*

Polyarush Tamara

Oykonym “Ponornytsia” in the local lingual context.

The name of the ancient eastern polissian toponym “Ponornytsia” which is located in Chernihiv region is described in the article. The etymology of this oykonym and hydronym of the same name is analyzed on the base of broad lingual background, namely dialectal and onomastic.

Key words: *toponym, oykonym, hydronym, patois, diphthong, using sound -a, monophthongization.*